

өзинен алдыңғы дәуір менен салыстырғанда жоқары болмады. Тек санаулы авторлар ғана аудармашылық пенен шұғылланды.

Ал, ХХІ әсирдің басына келип, дүнья әдебиятының балаларға арналған шығармаларын аударыу тоқтап қалды. Бұған бир қанша объектив хәм субъектив себеплер тийкар болды. Бириншиден, ғәрезизликтің дәслепки жылларында жәмийетлик қатнастың, сананың өзгериуі менен әдебиятка да көзқарас өзгерди. Енди әдебиятта нени жырлау керек ямаса әдебияттың қахарманы ким болыу керек деген сорауға да көпшилик дөретіушилик ийелеринде жуаулар жоқ еди. Соның ушын да дүнья әдебиятындағы балаларға арналған шығармалардың қайсысын аударыу керек деген сорау көлденең турды. Екиншиден, белгили уақытқа шекем дүнья әдебияты менен байланыс үзілип қалды. Бундай әдебий шығармалардың бизге келип жетіуінде проблемалар болды. Орыс хәм дүнья әдебиятының дүрданалары басылып шығатуғын басылымлар бизге шекем келип жетпей қалды. Усыған байланыслы дүнья әдебиятындағы пайда болған балалар әдебиятына тийисли шығармаларды таңлап алыу мүмкиншилиги, дерлик болмады. Үшиншиден, кітап-сауда мәселеси дурыс жолға қойылмағандығы, аударма қылынған шығармаларды басып шығарыу мәселесинде қыйыншылықтардың болғандығы. Төртиншиден, бизиң балалар жазыушы, шайыр, драматурглеримиз аударма менен шұғылланыуға жетерли дәрежеде кеуил бөлмегенлиги. Хәзирги уақытта тек ғана өткен әсирдеги аудармалар қайтадан баспадан басылып шықпақта.

Әлбетте, айырым әдебий жанрлардың рауажланыуы ушын объектив хәм субъектив себеплер де жүзеге келиуі тийис. Мәселен, көркем шығарма ушын жәмийетлик талап болмаса ол рауажланбайды. Усындай талаптардың бири ХХ әсирдің 90-жылларында Қарақалпақстан Республикасы Нөкис

қаласында жас өспиримлер ушын «Қуыршақ» театрының ашылуы болды. Әлбетте, театр болғаннан кейин оған қойылатуғын драмалық шығармалар зәрурлиги тууылады. Театрға усындай зәрурлик тууылғанлықтан қарақалпақ әдебиятында бундай шығармалардың болмауы себепли ең дәслепки спектакльер С.Михалковтың «Үш торай», Е.Спиранскийдің «Таң қаларлық жарыс», Б.Орловтың «Алтын шөже» спектакльери сахнаға қойылды. Себеби, театрдың ашылуында бизиң миллий балалар драматурглериниң шығармалары таяр болмағандықтан, рус драматурглериниң спектакльерин қойыуға мәжбүр болды.

Сонлықтан да, И.Қурбанбаев: «Хәзирги балалар әдебиятының буннан былай да қәлиплесіу хәм рауажланыуына рус хәм тууысқан халықлардың балалар әдебиятындағы жақсы шығармалардың да қарақалпақ тилине аударылуы биринши жағынан балалар әдебияты ғәзийнесин байытса, екинши жағынан жазыушыларымыздың ондағы дәстүр хәм шеберликлерин өзлестіриуден, олардан ибрат алыуына тәсир етти» [3:130], деп атап өткен еди.

Демек, биз жоқарыда атап өткен жағдайлар қарақалпақ балалар әдебиятының рауажланыуында дүнья әдебиятының тәсири бар екенлигин көрсетеди. Демек, жазба әдебиятта қарақалпақ балалар әдебияты ХХ әсирде жүзеге келди хәм рауажланды. Бунда биринши гезекте биз жоқарыда атап өткен дүнья классикалық балалар әдебиятынан аудармалардың тәсири күшли болды. Нәтийеде, қарақалпақ балалар әдебиятында уақыялар көп бағдарда рауажланатуғын романлар, фантастикалық шығармалар, қосық пенен жазылған повестьлер хәм басқа да жанрлық жақтан рәң-бәрең шығармалар жүзеге келди хәм әдебияттың бул түрин рауажландырды.

Әдебиятлар

1. Сетин Ф.И. История русской детской литературы. –Москва: «Просвещение», 1990.
2. Жахонгиров Ф. Ўзбек болалар фольклори: -Тошкент: «Ўқитувчи», 1975.
3. Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты. -Нөкис: «Билим», 1992.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ХХ аср охири қарақалпақ балалар адабиетининг ривожланишига дунё адабиетининг таъсири. Лирик, эпик, драматик жанрларнинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланиш босқичлари ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется влияние мировой литературы на развитие каракалпакской детской литературы в конце XX века. Изучаются этапы возникновения, становления и развития лирических, эпических, драматических жанров.

SUMMARY

The article examines the influence of world literature on the development of Karakalpak children's literature in the late XX th century. The stages of emergence, formation and development of lyrical, epic, dramatic genres are studied.

Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллиги ТУРКМАН ВА ҚОРАҚАЛПОҚ АДАБИЁТИДА НАВОЙИ АНЪАНАЛАРИ

К.Қурамбоев - филология фанлари доктори, профессор

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: ижод, анъана, жанр, дoston, ғазал, мухаммас, поэтика, образ, радиф, лирик қахрамон, таъсир, адабий алоқа.

Ключевые слова: творчество, традиция, жанр, поэма, газели, пятистишие, поэтика, образ, редиф, лирический герой, влияние, литературная связь.

Key words: work, tradition, genre, poem, gazelles, five verses, poetics, image, redif, lyric hero, impact, literary connection

Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг номи ва асарларининг шухрати унинг хаётлик чоғларидаёқ туркий халқлар орасида маълум ва машхур эди. Бундан шоирнинг ўзи хәм хабардор бўлган. Ва “Хитодиз то Хуросонгача” ораликдаги турк улусини, хатто Шероз-у Табризни хәм кўшин тортмай, қалами кучи билан эғаллаганини, бу ўлкаларда хәм асарлари ўқиладганини қониқиш билан ёзган эди. Навоийнинг нафакат туркийлар, балки туркий бўлмаған халқлар хәм шоирнинг ижод хазинасидан бахраманд бўлгани хақидаги фикри ғоят ахамиятли фактдир. Шоирнинг :

*Кўнгил бермиш сўзимға турк жон хам,
На ёлғиз турк, балким туркмон хам...*

деб ёзгани ушбу хақиқатнинг бадий тасдиғидир. Жумладан, туркман халқи ва ижодкорлари Алишер Навоийни жуда қадрлайди. Ижод дурдоналари асрлардан

асрларға ўтиб қалбаларға сингиб кетган. Туркман бахшилари, созандаю хонандалари репертуарида, шоир хақида тўқилган ривоятларда Навоий номи улуғланаётгани туркман халқининг ўзбек адабиетига, унинг буюк сиймоларидан бири Алишер Навоийға хурматиниң белгисидир. ХVIII–ХІХ асрларда яшаб ижод этган Озодий ва Махтумқули, Андалиб ва Камина, Муллаунафас ва Сейдий, Зелилий ва Зинхорий Шохбанди ва Қотиби ва яна ўнлаб туркман мумтоз шоирлари Навоийни ўзларига устоз санаган, анъаналарини ўз даври ижтимоий-тарихий шароити рухида давом эттирганлар. Давлатмаммад Озодий шундай атоқли шоирлардан бири. ХVIII асрда яшаб ижод этган шоир ўз даврининг илғор маърифатпарварларидан эди. У туркман адабиети тарихини фалсафий дидактик дostonлари билан бойитган қалам сохиби, Махтумқулининг отаси хамдир. Ўғлининг

етук шоир бўлиб шаклланишида Озодийнинг мураббийлик роли ғоят катта. Озодий туркман адабиётида “Ваъзи Озодий”, (“Озодий насихатлари”) ва “Беҳишнома”дек фалсафий-таълимий дostonлар муаллифи сифатида танилган. Айниқса, “Ваъзи Озодий” Шарқ адабиётида ҳам тилига олинадиган дostonлардан бири. Асарнинг филология фанлари доктори, профессор Баҳодир Карим томонидан ўзбек тилига ўгирилгани (2018) китобхонларнинг шоир ижоди билан яқиндан танишишига имкон яратди. Дoston Шарқ адабиёти анъаналари руҳида ёзилган. Шоир Фирдавсийнинг “Шоҳнома”, Низомийнинг “Махзан ул-асрор”, Саъдийнинг “Бўстон” ва “Тулистон” ва айниқса, Навоийнинг “Хайрат ул-аброр” дostonи тажрибалидан фойдалангани, анъаналарини ўз ижодий тамойиллари негизда давом эттиргани ва ўзига хос қалам тебратгани ижодий сабоқ самарасидир. Масалан, “Хайрат ул-аброр” дostonидаги етакчи мавзулар саналмиш: адолатли ва адолатсиз подшоҳлар, илм ва илм аҳли, меҳнатни улуғлаш, сахийлик, чорвачилик ва деҳқончиликнинг фойдаси, зулм ва зolimликнинг зарари каби маънавий-ахлоқий масалалар Озодий дostonида ҳам бор.

Навоий ва Озодий дostonларида яна бир ўхшашлик бор. Бу тарихий ва афсонавий қахрамонлар билан боғлиқ ривоят ва ҳикоятлар асосида сюжет яратиш ва шу орқали муҳим ахлоқий-таълимий ғояларни илгари суришдан иборат. Ҳотам Той, Шоҳ Ғозий, Шоҳ Баҳром, Кубод шоҳ тўғрисидаги ривоятлар дoston сюжетига киритилгани ва бу шаклдан Озодийнинг маҳорат билан фойдалангани “Хайрат ул-аброр” дostonини эслатади. Бу эса туркман шоири Навоий дostonининг ифода шаклига мурожаат этган деб хулоса чиқаришга, менимча, асос беради.

Махтумқули Фироғий ижоди туркман адабиёти тарихида алоҳида босқинчи ташкил этади. У бекиёс истеъдодга эга сўз санъаткори. Шоир ижоди жаҳон адабиётида ҳам эъзоз ва эътирофга муносиб, асарлари дунё адабиёти хазинасига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилган бетакорор сўз заргаридир. Махтумқулининг ижод бобида буюк мартабага етишида жаҳон, айниқса, Шарқ адабиётининг роли алоҳида. Фирдавсий, Низомий, Румий, Ҳофиз, Саъдий, Жомий, Насимий, Фузулий, Бобур ва хусусан, Алишер Навоийдек даҳо шоирларнинг ижод хазинаси Махтумқули учун мактаб бўлгани ҳақиқат. Махтумқули ўз асарларида бу улў шоирларнинг номларини устоз сифатида тилга олиши тасодиф эмас. Шоирнинг “Бўлсам” радифли шеърида шундай бир банд бор:

*Ҳақ йўлида юрган устод Навоий,
“Чор девон”и, “Фарҳод Ширин” зебои,
Заҳириддин Бобур, “Мезон ул-авзон”и
Қошларига бориб мен Мажнун бўлсам!...*

Маълумки, Махтумқули Хивадаги “Шерғози” мадрасасида таҳсил олган. Мадрасадаги уч йиллик таълим бўлажак шоир ҳаётида унутилмас таассурот қолдиради. Шарқ мумтоз адабиёти, айнан, Навоий мероси билан ҳам мазкур мадрасада танишган. Чунки, Шарқ адабиёти намояндalари, хусусан, Навоий асарлари мадрасада дарслик-қўлланма ўрнида фойдаланилган. Шоирнинг кейинчалик аруз вазида, мумтоз лириканинг бошқа жанрларида ижод қилишида мадраса таълими қўл келгани аниқ. Натижада, шоир ғазал, мухаммас, назира каби жанрларнинг гўзал намуналарини яратди. Ва бу жараёнда Навоийнинг шоирлик маҳорати, Махтумқули учун таянч бўлган деб ҳисоблайман. Шоирнинг “Қоши ёй”, “Қайда-сен”, “Эй, дўст”, “Тўғриси”, “Бор менинг”, “Келдим”, “Туркман биноси”, “Билмасминдин”, “Қўрмишам”, “Керакмас”, “Айлади” ва яна ўнлаб ғазаллари ва мухаммаслари борки, ҳар бирида Навоийга хос бадий талқиннинг ўзига хос ифодасини кўрамиз. Навоий меросида “Айт” радифли бир неча ғазал бор. Ғазални шоир шеъриятининг кўркам чўққиларидан бири деб биламан. Ғазалга ҳавасманд бўлмаган, унга мухаммас боғлашни ёки назира ёзишни орзу қилмаган шоир кам топилса керак. Ғазал Махтумқулига ҳам илҳом берган ва ғазалга мухаммас боғлайди. Алишер Навоийнинг “Наводир уш-шабоб” девонида тўққиз байтлик бир ғазал бор. Мана, унинг матлаъси:

*Эй сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимга айт,
Илгаримнинг шиддатин гўлбарги хандонимга айт...*

Шоирнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги етти байтлик “Айт” радифли ғазал ҳам куйидаги мисралар билан

бошланади:

*Эй, насими субҳ, аҳволим дилоромимга айт
Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гуландомимга айт...*

Энди Махтумқулининг “Айт” радифли мухаммасининг бир банди билан танишинг:

*Эй сабо, арзимни қаҳри қаттиқ ул туққонга айт,
Бир умр зор айлаган ул кўзи тўла қонга айт,
Шум фалакнинг дастидан тарк айлаган жононга айт,
Айрилиб ғам чеккан ул бахти қаро жонга айт,
Бу жаҳонда топгани дард ошиғи хайронга айт...*

Мухаммас Навоий ғазали таъсирида ёзилгани шубҳа уйғотмаса керак. Бирок лирик қахрамонларнинг қалб зиддияти икки шоирда икки хил. Ғазалда ҳам, мухаммасда ҳам “сабо” образи бор. Лирик қахрамонлар “сабо”га мурожаат этади. Лекин мурожаатлар мазмун-моҳиятига кўра ҳам ҳар хил. Агар Навоийнинг лирик қахрамони дарду ҳасратини “Жону жаҳондин ҳам яхши кўрадиган жонони”га етказишни сабадан сўраса, Махтумқулининг лирик қахрамонини ҳаётдаги ижтимоий муаммолар қийнайди. Дунёнинг беҳисоб зарбаларидан, адолатсиз турмуш шароитидан безор бўлган, “зулм исканжасида қанотлари қирқилган”, “кўз ёшлари дарё бўлиб оққан”, “дунёдан армонли бўлган” инсон (лирик қахрамон) арзи ҳолини айтиб “сабо”га ёлборади, мадад сўрайди.

Алишер Навоий инсонни кадрлаган, улуғлаган буюк шахс. Ўзгалар дардига ҳамдард бўлиш, қўлдан келса ғамхўрлик кўрсатиб, ёрдам бериш ҳар бир инсон учун ҳам қарз, ҳам фарз эканлиги ҳақида шоир ёзган эди:

*Одами эрсанг, демагил одами
Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами.*

Поэтик кашфиёт даражасида айтилган бу фикр халқимиз орасида ҳикматларга айланиб, ёд бўлиб кетганини биламиз. Махтумқули мероси билан танишиш жараёнида худди шундай мотивдаги афоризмларга дуч келдим ва бирданига Навоийнинг юқоридаги ҳикматли сўзини эсладим. Мавзу талқинида ҳам Навоий байтининг ифода шакли туркман шоири учун “бадий қолип” вазифасини ўтамадимикин? деган фикр ҳаёлимдан ўтди. Махтумқулидан мисоллар келтираман:

*Одам борки, шоҳлар этади даъват,
Одам бор, мазлумни қақшатиши одат,
Одам бор, қилмас нар тўшаққа тоқат,
Одам бор пок қизнинг тизига етмас.*

Ёки:

*Одам бор- ҳар қанча едирсанг ҳам оздир,
Одам борки – еган нониға етмас.*

Яна бир байт:

*Одам бордир одамларни бездирган,
Шайтон бўлиб, тўғри йўлдан оздирган.*

Навоий байтидаги “одам” билан Махтумқули шеъридаги “одам” моҳиятан фарқ қилади. Бирида насихат, иккинчисида танқидий рух устивор. Муҳими, бу эмас. Муҳими, Махтумқули ушбу мисраларни бевосита навоийёна шаклда ўз таланти йўналишига мувофиқ ижод этганида.

XIX аср туркман адабиётини Муллаунафас ижодисиз тасаввур қилиш қийин. “Ишқ мулкининг султони” деб эътироф этилган бу шоир лирик шеърлари, “Зухра ва Тохир”дек гўзал ишқий-романтик дostonи билан бутун Шарқ оламида танилган сўз заргарларидан. Бошқа туркман мумтоз шоирлари сингари Муллаунафас ҳам Шарқнинг даҳо ижодкорлари меросини ўрганди, ижод сирларидан фойдаланиб, лириканинг бир неча жанрларида бадий-эстетик пухта асарлар ёзишга эришди. Шоир кейинчалик бу жараёнда устозларнинг роли муҳим бўлганлигини мамнуният билан ёзди.

*Румнинг гулианию ҳам ҳинд товуси,
Ёлгончи дунёдан ўтарман осий.
Низомий, Навоий яна Фирдавсий,
Сизга мудом ҳурмат қўйибди қўнглим...*

Муллаунафас туркман адабиётида аруз вазида фаол ижод қилган шоир. Ғазаллари, мухаммаслари ва назиралари билан мумтоз адабиёт, жумладан, Навоий анъаналарини туркман адабиётида изчил давом эттирди. Алишер Навоий шеърияти Муллаунафас учун ҳар тамонлама ибрат, илҳом чашмаси, бадий сўз санъати сирларини ўзлаштиришда адабий мактаб вазифасини бажарди. Бу фикрнинг тасдиғи навоийёна шаклларда битилган туркум ғазаллар, мухаммаслар ва назираларида кўринади. Муллаунафаснинг “Ўртанур”, “Иккимиз”,

“Кўрмадим”, “Бир гўзал”, “Тилла ғозим”, “Кел буён”, “Жононинг”, “Кўзларинг”, “Эй сабо”, “Қолмишам” ва яна бир неча ғазал ва мухаммаслари борки, ҳар бирида Навоийнинг поэтик маҳоратини эслатадиган хусусият жиоланиб туради.

Мулланафасни Алишер Навоий шеърятини билан уйғунлаштириб турадиган яна бир асари бор. Бу – “Зухра ва Тохир” достони. Тўғри, достон ёзилиш услуби, сюжети, образлар туркуми жиҳатидан Навоийнинг бирор достонига ўхшамайди. Достон XIX аср туркман ҳаётидан олиб ёзилгандек таассурот қолдиради. Айниқса, достонда Мулланафас ва унинг хотини Бўстонтожнинг асар қаҳрамонлари сифатида иштирок этиши достоннинг бетакрор ўзгачалигидир. Лекин достон бошқа бир хусусияти, яъни достондаги назмий парчалар: ғазал, мухаммас, назира каби шеърини шаклларда Навоий лирикасининг таъсири борлигига шубҳа қилмайсиз. Мулланафас қаҳрамонларнинг рухий ҳолатини беришда насрга эмас, назмга мурожаат этган, ғазал ёки мухаммас жанрини ишга солган. “Ҳазойин ул-маоний”нинг учинчи “Бадойи ул-васат” девонида “Гул” радифли етти байтлик ғазал бор. Ғазалнинг матлаъси куйидагича:

*Оразинг боғ аро чун кўрди, ҳайрон бўлди гул,
Баргсиз қолди, нединим, бас паршон бўлди гул...*

Мазкур ғазалнинг ифода усули Мулланафасга образларнинг рухий кайфиятини ёритишда қўл келган кўринади, у ҳам “Гул” радифли, ўн икки байтлик ғазал битиб, достон сюжетида боғлайди. Ғазалнинг икки байтини келтираман:

*Гул билан булбул келиб, гул ичра сайрон қилди гул,
Гул томошасин кўриб, ўз бағрини қон қилди гул...
Боғбониман бу кун, булбулни кўрдим боғ аро
Булбул аҳволин кўриб, чоки гирибон қилди гул...*

Навоий “гул”, “булбул” каби анъанавий рамзлар воситасида лирик қаҳрамондаги зиддиятли ҳолатни ифодалайди. Мулланафас ғазалида ҳам бу образлар бор. Лекин улар бошқа-бошқа мақсадга йўналтирилган. Мулланафас таъбирича, “гул”-бу Зухра, “булбул” - Тохир. Ушбу ғазалда Навоий ғазалида учрамайдиган, учинчи бир образ – “боғбон” образи ҳам қатнашади. Энг муҳими, туркман шоири ғазалини достон сюжетида шундай мослаштирганки, алоҳидалиги сезилмайди. Мулланафас ғазалини Навоий ғазалига назира боғлаш намунаси деса ҳам бўлади.

“Зухра ва Тохир” достониде ўн икки мухаммас ва тўрт ғазал бор. Мухаммасларнинг аксарияти мустақил мухаммаслар. Гарчи ҳар бирида Навоий байтлари қўлланилмаган бўлса-да, шаклий унсурлари шоир ғазалларининг поэтик хусусиятларини эслатади.

Тохирнинг айрилиқда, ишқ дардида Зухрани соғиниб қилган ноласи яна бир мухаммасда жуда таъсирли чиққан.

*Зар-қумушмас, зар-қумуш юзли вафодорим керак,
Тўти қушини не қиларман, тўти гуфторим керак,
Гул керакмасдир менга, гулчехра гулзорим керак,
Сунбулинг кўй менга, сунбул сочли дилдорим керак,
Ишқ аро Мажнун бўлибман, Лайлидек ёрим керак...*

Алишер Навоий ҳам ўз замонида:

*Гулишан ичра йўқтур оромим, дилоромим керак
Сарви гулни найлайин, сарви гуландомим керак...*

деган ғазал байтларини битиб, ишқ мавзусининг олмос кирраларини ёритганидан хабарингиз бор. Мулланафас ғазалнинг ифода шаклини, поэтик образларини мухаммасга кўчиради ва қаҳрамоннинг ички туйғуларини ошқор этиш учун ғазални мухаммасга айлантиради. Бу тажриба достонда ўзини тўла оқлаган. Бундай мисоллар достоннинг кўп саҳифаларида бор. Қисқаси, ушбу факт “Зухра ва Тохир” достони, ундаги мумтоз шеърят намуналарининг яратилишида, умуман, асарнинг Шарқ адабиётида шухрат қозонишида Навоий лирикасининг ҳам муайян таъсири бўлган деб ҳулоса чиқарилса, асл ҳақиқат шудир.

Қорақалпоқ адабиёти ҳам туркий халқлар адабиётининг муҳим халқаларидан бири. Унинг тараққиётида ҳам Алишер Навоий ижодининг таъсири бор. Ҳамма замонларда ҳам, мумтоз шоирлар бўладими, ёки замонавий шоирларми, Навоий асарларига мурожаат этишган, шоирни ўзларига устоз деб билган. XIX аср қорақалпоқ адабиётининг Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақ, сал кейинроқ Ўтеши, Умар каби шоирлари, XX аср адабиёти ривожига хисса қўшган Аяпберган Мусаев, Аббаз Добилов, Содик Нурумбетов, Ибройим Юсуповлар ҳам Навоий

асарларидан баҳраманд бўлиб ижодда қомилликка эришганларини шеърларида ёзиб қолдирганлар.

Агар шоир Бердақ:

*Наўайидан саўат аштым,
Физуўлдан дурлар аштым,
Дилўарларды излер эдим-
деб ёзган бўлса, халқ шоири С.Нурумбетов:
Уллы шайыр көркем сөздің устасы,
“Ләйли-Мәжнун”, “Фарҳад-Ширин” нусқасы,
Сизден бизге мийрас қалды Наўайы,
Қыз жигиттің сүйіп оқыр қыссасы...—*

тўртлигида Навоий асарларини таърифлаган эди. Ўзбекистон Қаҳрамони Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ шоири И.Юсуповнинг куйидаги мисралари барча қорақалпоқ ижод аҳлининг Навоийга ҳурмати рамзи янглиғ янграйди, назаримда:

*Саҳра гуллерин шашайин устиңе,
Наўайыны сүйген қарақалпақ бөлең,
Ибрайым дер, уллы руўхың, алдында,
Бас ийемен шәкиртиң Бердақ болың.*

Уч авлод қорақалпоқ шоирларининг Навоий улуғланган сатрларидан намуналар келтирдим, ҳолос. Аслида, буюк шоирга нисбатан, айтилган бундай қўнғил изҳорлари қорақалпоқ адабиётида кўп. Кунхўжа, Ажиниёз ва Бердақ бир-бирларидан унчалик узок бўлмаган даврда, тарихий шароитда яшаб ижод этганлар. Уларнинг Навоий асарларига муносабати, таъсирланиш жараёнлари ҳам ҳар хил бўлган. Масалан, Кунхўжа ва Бердақ кўпроқ Навоий қаламга олган мавзуларни, ғояларни ўз даврига мослаштириб, бармоқ вазнида ижод қилган бўлса, Ажиниёз Навоий анъаналарини давом эттиришда, асосан, мумтоз шеърят вазни – арузда туркум ғазал ва мухаммаслар ёзган. Бу ўзига хосликни мен куйидагича изоҳлаган бўлардим. Ажиниёз Хиवादиги Шерғози мадрасасида таҳсил олган. Мадрасада мумтоз шеърят қонун-қоидалари, жумладан, аруз назарияси ҳам ўргатилган. Бу сабоқ Ажиниёзнинг кейинчалик, аруз вазнида шеърлар ёзишида қўл келди. Шоирнинг “Уйғон”, “Бормикан”, “Кўзларим”, “Бери кел”, “Ай алиф”, “Чикди жон” радифли ғазал ва мухаммаслари айнан мадрасада олинган сабоқнинг самараси ўлароқ битилган деган фикрдаман. Ва уларнинг нафақат ифода шакллари, сўз санъатидан фойдаланиш усулларида ҳам Навоийнинг поэтик маҳоратини эслатадиган хусусиятлар бор.

Замонавий қорақалпоқ шеърятинида эса Алишер Навоий анъаналарининг излари “Навоийга шогирди Бердақ бўлиб таъзим қилган” шоир И.Юсупов номи билан бевоқифа боғлиқдир. Чунки шоир лирикада мумтоз шеърини шакллар қўллашда, аввало, Навоийдан сабоқ олди. Ғазалларига назиралар ёзиб, мухаммаслар боғлади. Масалан, Навоийнинг “Наводир уш-шабоб” девонидаги “Уйғон” радифли ғазалига ёзган назираси И.Юсуповнинг аруз вазни қоидаларини мукамал эгаллаганидан дарак беради. Қорақалпоқ шоирининг ғазал ёзишида бошқалардан фарқ қиладиган бир ўзгачалиги бор. И.Юсуповнинг аксарият ғазаллари замонавий мавзуда, ўз даври ҳаёти билан боғлиқ, замон ва макон талқинининг аниқ манзили бор. Бошқача айтганда, ғазалнинг мумтоз адабиётга хос анъанавий бадий шаклига замонга ҳамоҳанг янги мазмунни сиғдира олган. Шоир ғазаллари бугунги ҳаёт ҳақида. Фикрим тасдиғига мисол:

*Яр, оян наз уйқыдан, таң сәҳар болып қалды,
Және Әмиў бойында нәўбәхәр болып қалды.
Кийиклер қуралайлап Устурт шоллигинде,
Саманбай тоғайында бәхәр болып қалды...*

Ушбу ғазалга Навоийнинг “Уйғот” радифли ғазалининг матлаъси эпиграф сифатида танлангани бежиз эмас. Фикримча, И.Юсупов навоийча ғазал ёзишда талантини синовдан ўтказишни назарда тутган ва мақсадида ҳам эришди.

Бугунги қорақалпоқ шеърятинида ҳам Алишер Навоийнинг барҳаёт анъаналари мунтазам давом этаётгани таҳсинга лойиқ. Устозга эргашиб туркум ғазаллар, мухаммаслар ва рубойлар, назиралар ва бошқа Шарқона мумтоз шеърини шаклларда ижод қилиб келаётган таниқли шоирлардан бири Абулқосим Ўтепбергановдир. У ғазалларидан бирида:

*Тәжмил ет сен Абилқасым Әлийшер Наўайыга,
Поэзия атлы сулуўдың басында жыға еди ол...-*

деб ёзди. Ва Навоий асарларининг кудратига таъзим қилиб, юксак баҳо берди. Муаллифнинг “Шарқ оҳанглари”, “Шоҳ шоирлар билан”, “Боғи эрам бизларда” ва бошқа бир қатор шеърый тўпламлари арузда битилган, ғазал, назир, мухаммаслардан иборат. Кўпчилиги Алишер Навоий ғазалларига назир, тахмис шаклида ёзилган. Абулқосим Навоийнинг йигирмага яқин ғазалига мухаммас боғлади. Агар бу рўйхатга қорақалпоқ шоири битган назирларни ҳам қўшиб ҳисобласам, Абулқосимнинг Навоийга ихлоси, ҳурмати, ижодиға меҳри нақадар салмоқли ва ранг-баранг эканлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Навоийнинг “Келмади”, “Бўлмағай”, “Кўринг”, “Найлайин”, “Нетарсан”, “Инон”, “Тўзал ёрга” каби ғазалларидан таъсирланиб, уларга мухаммаслари билан жавоб беради. Шоир қўшган ҳар бир мисра Навоий ғазалининг шаклий компонентларига мос, мазмун-моҳиятига пайвандланиб кетган.

*Ҳеи ким мен қиб илайим ярга интизар болмағай,
Тары ҳэўжинде узилген, эрманлы дуўтар болмағай,
Шақасында турып солган ўах, алмалы- нар болмағай,*

Адабиётлар

1. Алишер Навоий. “Перхат ве Ширин”. –Ашгабат: 1965.
2. Озодий. “Ваъзи Озод”. –Тошкент: 1918.
3. Махтумқули. Булбул нолаи. –Тошкент: 1914.
4. Мулланафас. “Зухра ва Тохир”, –Тошкент: 2010.
5. Ёжинияз. Булбулзибан. –Нөкис: 2014.
6. Юсупов И. Йош. Қосықлар. –Нөкис: 1977.

Мақолада Алишер Навоий ижодининг туркман ва қорақалпоқ мумтоз ҳамда замонавий адабиётига таъсири, шоирлар ижодининг ўзига хослиги, услубий ранг баранглиги, маҳорати, киёсий аспектда ўрганилади.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается влияние творчества Алишера Навои на туркменскую и каракалпакскую классическую, так же на современную литературу, в сопоставительном аспекте изучается творческое своеобразие, стилистическое разнообразие, и мастерство поэтов литературы.

SUMMARY

The article deals with the impact of the work by Alisher Navoiy in Turkmen and Karakalpak classic as well as modern literature, creative peculiarity, stylistic diversity the mastery of poets of fraternal literature are explored comparatively.

«ЖӘХАНША» ДЭСТАНЫНЫҢ ЖАЗЫП АЛЫНЫҰЫ ХӘМ ИЗЕРТЛЕНИҰИ МӘСЕЛӘЛЕРИ

Ж.Қ.Мамбетов – докторант
ӨзРИА Қарақалпақстан бөлими

Таянч сўзлар: «Жәханша» достони, генезис, типология, воқеалар ривожы, асар идеяси.

Ключевые слова: дастан «Жәханша», генезис, типология, ход событий, идея работы.

Key words: «Zhakhansho» dastan, genesis, typology, stages of event evolution, topic of the work.

«Жәханша» дэстаны қарақалпақ дэстанлары ара-сында жанрлық, идея-тематикалық, көркемлик өзгешелиги, баянлау стили бойынша өзине тән өзгешеликлерге ийе дэстанлардан есапланады. Дэстанның Қурбанбай жыраўдан жазып алыныўы Қарақалпақстанда фольклористика илиминин иргесинин қаланыў тарийхы менен тығыз байланыслы. 1931-жылы Республикада ең дэслепки илим изертлеу орайы-комплексли илим изертлеу институтының хәм оның қурамында әдебият бөлиминин шөлкемлестирилиўи, жергиликли фольклортаныўшы кадрлардың жетилисип шығыўы қарақалпақ халық аўызеки әдебиятының, соның ишинде, халық дэстанларын жазып алыў, баспадан шығарыў хәм илимий изертлеулер объектине тартыўға кең жол ашып береді. Нәтийжеде, 1930 хәм 1970- жыллар аралығында қарақалпақ бақсы-жыраўларынан көплеген халық дэстанлары, солардың арасында, 1956-жылы М.Сейтаниязов тәрәпинен қарақалпақтың белгилі жыраўы Қурбанбай жыраў Тәжибаевтан «Жәханша» дэстанының бир варианты жазып алынады. Дэстанның бул вариантының қолжазбасы Өз ИА Қарақалпақстан бөлиминин Фундаментал китапханасының қолжазбалар бөлиминде сақланбақта. Қолжазбаның улыўма көлеми 8000 зыят қосық қатарынан ибарат болып, дэстан тексти кирилл жазыўында жазылған.

«Жәханша» дэстаны ең дэслеп 1990-жылы ӨзССР ИА ҚҚФ Н.Дәўқараев атындағы Тарийх, тил хәм әдебият институтының Қарақалпақ фольклоры секторы фольклортаныўшы алымлары А.Каримов, К.Мамбетназаров, Т.Нийетуллаев хәм К.Ерназаровлар тәрәпинен баспаға таярланып, Қарақалпақ фольклоры-

*Ярынан ҳәрким айрылып, мендей ахыў-зар болмағай,
Мендей бул айлы әлемде, рәсўалыққа дуўшар болмағай...*

А.Ўтепбергенов Навоий қаламға олған мавзуни мухаммас жанрида ўзига хос ҳис туйғулар, кечинмалар орқали ёритгани муаллифнинг ютуғидир. Бундай мисолларни шоир лирикасидан яна келтириш мумкин. Қорақалпоқ адабиётита ҳам худди туркман адабиётитади сингари Алишер Навоий ижодини яхши билган, асарларидан илҳомланиб, ўз даврига хос ва мос ижод намуналарини ёзиб, ўз миллий адабиётита тараққийетини таъминлаган шоирлар узоқ ва яқин ўтмишда ҳам кўп бўлган ва ҳозирги даврда ҳам уларнинг саногий салмоқли. Биз шоирларнинг баъзилари тўғрисидагина тўхтадик. Ва шундай хулосаға келдикки, бетакрор шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг адабий мероси нафақат бу икки қардош адабиёт, балки барча туркий тилли адабиётлар учун ҳам ижод мактаби, қалам аҳли учун эса сўз санъати сирларини эгаллашда энг самарали адабий чашма вазифасини ўтагани асл ҳақиқатдир.

ның XX томнан ибарат жыйнағының XX томында жарық көреді.

Дэстанның Қурбанбай жыраўдан жазып алынып баспадан шығарыў ўақты қарақалпақ фольклористикасының дэслепки раўажланыў басқышы хәм сол дәўирдеги илимий қарасларда фольклорлық үлги текстиң илимий изертлеу ушын ең зәрүрли материал сыпатында қараў, оны баспаға таярлаўда текстологиялық анализ қағыйдаларына әмел етиў сыяқлы ислер еле өз көринисин таппаған дәўирлерге туўра келеди. Соның менен бирге, сол дәўирдеги илим хәм мәдениет тараўында мәдений естеликлерди, солардың арасында фольклорлық мийрасқа класслық көзқарастан бақа беріў тенденциясы жетекши еди.

Дэстанның кейинги баспасын таярлаўда дэстан текстине исленген анализлер жуўмағы 1990-жылда баспада баспаға таярлаўшылар тәрәпинен дэстандағы қаҳарманлардың көплеген монолог хәм диалоглардың тексти қысқартылып келтирилиўи, қосық қатарларын жазба әдебият нормаларына салып қайта ислеу, әсиресе, дэстандағы персонажлар портретин сол дәўир идеологиясында ҳүкимлик еткен класслық қарас тенденциясы тийқарында қайта ислеу сыяқлы негатив жағдайлар орын алған. Нәтийжеде, дэстан тексти көплеген өзгерислерге ушырап, ондағы Қурбанбай жыраўдың атқарыўшылығына тән болған поэтикалық стиль өзини ҳақыйқый көринисин жоғалтқан. Бул, өз гезегинде, Қурбанбай жыраў атқарыўшылығы бир бөлеги есапланған XIX әсир қарақалпақ жыраўшылық традициясын фольклористика илиминин ҳәр қыйлы аспектлеринде изертлеуде хәм тийисли илимий жуўмақлар